

ANONYMUS KORÁNAK TÁRSADALMI VISZONYAI.

Mikor «A tihanyi apátság kritikus oklevelei» czímen értekezve igyekeztem a magyarországi hamis oklevelek általános természetrajzát tapasztalataim alapján vázolni, akkor azon korábbi szélsőséges felfogásokkal szemben, a melyek a hamis okleveleket az erkölcsi fölháborodás hangján akarták a semmiségbe lökni, kifejeztem azt a meggyőződésemet, hogy «a hamis okleveleket ridegen elvetni nagy hiba volna, mert sok becses földrajzi, birtoktörténeti adatot, s a kor felfogására, törekvéseire jellemző vonást őriztek meg... Az ily oklevelek úgy tekinthetők, mint keltezetlen emlékiratok, a melyek, bár megtévesztő formában, mégis értékesekké válnak, ha sikerül igazi keletkezésök idejét, körülményeit s irányzatosságuk okait megállapítani».*

Hasonlóan vagyunk Anonymusszal is. Volt idő, a mikor túlságosan megbecsülték s nagyon értékes forrásnak tartották a honfoglalás korára nézve. Majd a másik szélsőségbe tévedt a történelmi kritika akkor, a mikor Anonymus korát a legkésőbbi Béla király idejébe helyezve, minden forrásértékétől meg akarta fosztani annyira, hogy kárba-vesztett munkának ítélte azt a sok fáradságot, a melyet történetíróink Anonymus korának és kilétének megállapítására fordítottak. Az igazság azonban itt is a középen van. A semmitmondó általánosságokban mozgó rövid, üres plira-

* Akadémiai Értekezések. Tört. XXI. köt. 293. l. (1906). Mégis *Eckhart Ferencz* hét évvel utóbb jónak látja, hogy kioktasson engem, mennyire nem szabad a hamis okleveleket, mint használhatatlanokat elvetni. (Tört. Szemle 1913. 440. l.) Megjegyzendő azonban, hogy vannak igazán semmitmondó, üres hamisítványok is.

sisokkal szóló hamis okleveleket én sem becsülöm sokra; de a terjedelmes, sokról beszélő, konkrét adatokat tartalmazó hamis okleveleket keresve-keresem s gyönyörködve elemzem, gyűjtöm azon érdekes elszólásaikat, a melyek a hamis keltezés idejére nézve ugyan értéktelenek, de annál jobban rávilágítanak a hamis oklevél írójának rejtett célzatára, felfogására és kora társadalmi viszonyaira, tudására stb. Éppen így vagyok Anonymusszal. Sőt az ő bőbeszédősége, a melyhez semmiféle hamis oklevél terjedelme nem hasonlítható, magasan kiemeli néhai Béla király jegyzőjének munkáját a hamis oklevelek történeti forrásértéke fölé.

De valamint a hamis oklevelek és keltezetlen emlékiratok történeti forrásértéke főképen attól függ, hogy mennyire tudjuk keletkezésök idejét, célzatát, készítőjük viszonyait földeríteni, épp úgy Anonymus forrásértékének megállapításában főjelentőségű annak a biztos meghatározása, hogy melyik Béla királynak a jegyzője írta meg a maga és kora tudományos felfogását a honfoglalás lefolyásáról, s hogy ki volt ez az Anonymus, minők voltak az élete viszonyai.

Túlzott jelentőséget nem akarunk tulajdonítani e megállapításokra irányuló fáradozásoknak és eredményeknek sem, de azért értéktelennek legkevésbé sem tartjuk, ha sikerül e téren valami biztosat elérni. Eredményt azonban leginkább a magyar társadalom- és művelődéstörténelem Árpádkori forrásainak, főleg okleveleinek nyugodt, tüzetes átvizsgálásától és feldolgozásától remélhetünk. Kiválóan nagyra kell becsülnünk már eddig is az Anonymus-irodalomnak azt a szép, szellemes, és sok részében egészen a meggyőződésünkig ható feldolgozását és továbbépítését, a melyet Sebestyén Gyula nyújtott «Ki volt Anonymus?» cz. tanulmányában.*

Vele szemben Marczali Henrik érvelésének IV. Béla király Pös mester nevű jegyzője mellett még mindig oly tekintélye van, hogy az Árpádkori források irodalmának

* A szerző saját kiadása. 1898. 119 + 97 lap.

legavatottabb ismerői és művelői nem mernek határozott állást foglalni III. Béla kora mellett.¹ Ezt az ingadozást az okozza, hogy Sebestyén Gyula érvelése bármennyire sokoldalú és meggyőző is a kor kérdésében, de Anonymus nevének és személyének megállapításában határozottan nem sikerült. Ez annál bizonyosabb, mennél inkább meggyőződéssé válik, a mire magam is rámutattam, hogy Anonymus munkájának kezdő szava nem P(re)dictus magister, hanem P. dictus magister.² Most is vallom és szilárd meggyőződésemként hirdetem, ámbár nagy szaktekintélyekkel jutok ellenkezésbe, hogy Anonymus neve P betűvel kezdődött épp úgy, mint ugyanott jelzett kedves barátjéé X betűvel. Anonymus neve tehát nem lehetett sem Hadrianus, sem Adrianus, és barátja nem lehetett Jacobus, mint a hogy Sebestyén Gyula érdemes munkája végső következtetéseiben föl-tételezte.

A mi Anonymus korának a meghatározását illeti, ebben Sebestyén Gyula érvelése annyira meggyőző, hogy Anonymust határozottan III. Béla király jegyzői közt kell keresnünk, azok közt, a kik ezen királyt túléltek, s hozzátehetjük: a kiknek neve P betűvel kezdődött.

Sebestyén érvei közt leghatásosabbnak tartom azt, hogy Anonymus a *konstantinápolyi görög császár* hatalmát a Duna-Tisza vidékéig terjedőnek képzeli s *Bulgária élén még duxot* szerepeltet, holott 1204-ben a görög császárságot Konstantinápolyban a *latin császárság* váltotta föl és ugyanazon évben a pápa koronát küldött a bolgárok urának, hercegének királylyá, császárrá való fölavatására. A «bolgár király», «*rex Bulgarie*» czímet Sebestyén szerint

¹ *Mangold Lajos*: Magyarország oknyomozó tört. 1903. 35. l. «Jelenleg kiválóbb történelemszencik kivétel nélkül abban egyeznek meg, hogy Anonymus III. (vagy talán IV.) Bélának kortársa és jegyzője volt.» *Dománovszky Sándor* a Csánki Dezső szerkesztette «Árpád és az Árpádok» cz. díszes emlékmű (1907) 7. lapján objective bemutatja röviden a két utolsó Béla kora mellett harczoló fő tekintélyeket, de határozott álláspontot nem fejez ki.

² Turul 1907. 151. l.

először Imre magyar király vette föl s az ezt említő egyetlen oklevél hitelét Fejérpataky kétségei ellenében is fönn lehet tartani.¹ Egyébként ez oklevél hitele nem döntő fontosságú. Bizonyos, hogy Anonymus előtt nem a konstantinápolyi latin császárság és az ennek bukása után visszaállított görög császárság, hanem a Komnenoszok és főleg Mánuel görög császársága volt az irányadó, mikor a görög császár befolyását a honfoglaláskori viszonyokra elképzelte.

Megemlíti Sebestyén Gyula Mátyás Flóriánnak azt a «diplomatikai» érvét, hogy az Anonymusnál «principes, primates» jelentésű *jobagio* fogalmát csak Imre király kancelláriája kezdi alkalmazni.² Ezt a leginkább 1200 körüli időre valló érvet kiegészíti a IV. Béla korát kizáró az az érv, hogy Anonymusnál a *tatárdulásnak nincs semmi nyoma*, noha a Sajóról és vidékéről sokszor szól,³ és hogy a *cs* hangnak *s* betűs *orthographiája*, valamint a szóvégi *kihangozó*k a XIII. század elején kezdenek megszűnni okleveleinkben.⁴

Sebestyén sok érve közül ezeket emelem ki legszivelebben, ezek mondanak előttem legtöbbet. A többinek bizonyító erejét könnyebb meglazítani.

Újabb időkben ismételten fejtegettem az Árpádkori magyar társadalom rendszerét és nagy átalakulását a XIII. század folyamán. E téren szerzett tapasztalataimmal neki vágtam most Anonymusnak, mert nagyon érdekelt, vajon vannak-e társadalomtörténeti vonatkozásai, főleg olyanok, a melyekből határozottan fölismerhetnők Anonymus korát. Szinte lehetetlennek tartom, hogy bőbeszédű és sok közvetlenséggel mesélő Névtelenünk e téren valamiképen el ne árulja a maga korát.

Már Mátyás Flóriánnak a *principes, primates = jobagio* jelentéséből vett érve is e körbe tartozik, de ez az érv egyelőre

¹ *Sebestyén* id. m. II. 19—21. I. V. ö. Századok 1913. 191. l.

² U. o. 22. l.

³ U. o. 30. l.

⁴ U. o. 33—39. l.

csak azt állapítja meg, a minek igazolására nagyon kevés okleveles bizonyítékunk van, hogy t. i. a királyi főembereknek, fő-tisztviselőknek principes, primates vagy iobagio neve, úgy a hogy ezek előfordulnak Anonymusnál, az aranybulla korában szokásos az oklevelekben, s hogy e név használata visszamenőleg Imre királyig mutatható ki. Más kérdés az, hogy nem mondták-e magyarul jobbágyoknak a fő-tisztviselőket már régebben is. Mert abból, hogy a korábbi néhány oklevél csak latinul jelzi a királyi fő-tisztviselők állását s nem nevezi meg magyarul is, nem következik, hogy a jobbágy név a főurak, főtisztvezetők nevéként nem élt magyar ajkon. Sőt igen valószínű a föltevés, hogy a magyar nép eredetileg a tiszteket általában jobbágyoknak nevezte, s csak utóbb ment át ez a cím családjukra, rokonságukra, s még később a vezetésük alatt álló szabados, lovas, fegyveres ministerekre, végül pedig 1300 körül az úrbéres társadalmi osztályok összes tagjaira.*

Annál, hogy Anonymus és kora felfogása szerint a principes, primates című főemberek egyszersmind a jobbágy címét is viselik, fontosabb annak a megállapítása, hogy Anonymus munkájában a nobilis ugyanazon jelentésben fordul elő, s hogy a «serviensek, kiket most civiliseknek mondanak», a nemeseknél alsóbbrendű társadalmi osztályt képeznek egy sorban a parasztokkal.

principes = nobiles!

Hogy e megállapításunknak a jelentőségét megértessük, fölhívjuk a figyelmet az aranybulla fejlődésére.

Az aranybullát II. András kétszer adta ki, mindkét ízben az ő nemeseknek (nobiles nostri) sok panaszára, sok keserűség után, sok könyörgésre és követelődzésre. Az aranybulla kimondott célja az, hogy reformálja vagyis visszaállítsa a Szent István királytól rendelt szabadságot úgy a nemesek, mint más emberek részére (1222). Ezt az aranybulla második kiadása úgy fejezte ki: «úgy nekik — t. i. a nemeseknek — mint másoknak, országunk jobbágyainak és servienseinek» (1231). *n különbség van!! L. Fejérv. emlék. 83*

* Erdélyi L.: Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben. 65—68. l. Religio 1910. 2—5. l.

Nobilis és serviens tehát itt még különbözik egymástól. Az aranybulla sok pontja nem a nemeseknek szól, hanem a servienseknek, t. i. azon szegény szabad magyaroknak (liberi), a kik beállottak a király szolgálatába s ennek fejében kaptak várföldeket a szabados, helyhez kötött várőrök (cives) között, a várőrök vagyis polgárok falvaiban. Ezek a királynak fegyveresen szolgáló szegény szabadok, mondjuk kishübéresek, noha a király várföldjein éltek, a XIII. század tizes éveiben valahogy fejőkbe vették, kialakult náluk az az elmélet, hogy őket ugyanoly jogok illetik meg, mint a nemeseket, vagyis a saját birtokukon élő, legalább középirtokú szabadokat. Nem akarom itt megismételni azt a bizonyítást, a melyben kifejtettem az aranybulla serviensekre vonatkozó pontjainak igazi értelmét, s a melyből kitűnik, hogy az aranybulla első két kiadása még világos különbséget tesz ugyan *nobilis* és *serviens* között, de egyszersmind megkezdí e két társadalmi osztály egybeolvasztását, még pedig azon föltevés, azon egykorú történeti elmélet alapján, amely szerint *nobilis* és *serviens* eredetileg egyenlők voltak és csak a későbbi királyok haragja, rossz tanácsadói és kapzsiságuk idézték elő a nagy egyenlőtlenséget.¹

A társadalmi összeolvadás az 1222. évi aranybullával megkezdődött és húsz évvel később Rogerius a tatárjárásról írt Carmenjében, emlékiratában már ugyanazt hangoztatja, a mit a nagy küzdelem után kibékült apa és fiú, IV. Béla király és István ifjabb király 1267-ben törvénybe iktatnak, hogy t. i. *nobilis* és *serviens* egyenlő, sőt azonos. A törvénynek mindjárt a kezdetén olvassuk: «*nobiles Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur*», vagyis hogy ez alkalommal, azok az összes magyarországi nemesek, a kiket királyi servienseknek mondanak, kérték meg a királyt és két fiát, hogy erősítsék meg számukra Szent Istvántól nyert szabadságukat.²

¹ Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912. 38—43. l.

² Endlicher: Monumenta Arpadiana 512. l.

L. első áll. adó.

1267
Itt már nincs
különbség.

Noha serviensek még a XIV. században is szerepelnek,* de arról többé semmi kétség, hogy a serviensek egy része, sőt nagy része nemes ember, nobilis. IV. Béla uralkodása végén vagy utána már elképzelhetetlen, hogy valaki oly rangkülönbséget lásson nobilis és serviens között, a milyen Anonymusnál van, s hogy ezt éppen a nobilis és serviens szóval fejezze ki.

Az 1267. évi törvény a király főembereit báróknak nevezi. Ez a cím az 1222. évi aranybullában egyáltalán nem fordul elő, az 1231. évben pedig csupán egyszer a korábbi iobagio helyett. Mikor az 1291. évi oklevél felsorolja az előző évi székesfehérvári országgyűlés tagjait, azt mondja: «consensu venerabilium patrum archiepiscoporum, episcoporum, *baronum, procerum et omnium nobilium regni nostri* . . .» A világi társadalom osztályai tehát e rangsorban: a bárók, vagyis a királyi főtisztviselők, továbbá az urak vagyis a nagybirtokosok és a nemesek, értve a nemeseken — mint huszonnégy évvel előbb a törvényben világosan kifejezték — különösen a királyi serviensek nagy tömegeit, a kik már úgy élnek az egykori királyi falvakban a régi vártelkeken, mintha a saját ősi földjükön élénének.

Anonymus és Kézai közt nagy különbséget kell tennünk a korukat jellemző elnevezések, kifejezések dolgában. Kézai ugyanis aránylag keveset mond önállóan, mert többnyire régibb forrást kivonatol, a mely megint régibb forrásokat használt föl. Így tehát Kézai kevésbé keverhetett a régibb korok jellemző elnevezései közé az ő későbbi korára valló kifejezéseket. És mégis kevert. Körülbelül Kézainál találjuk meg Magyarországon legelőször a *banerium* kifejezést, még pedig elég gyakran, megkülönböztetve az egyes hadak zászlait (elevatis baneriis, 7.) és a király zászlaját (banerium regis, 9, 36, 46.). Nagyon érdekes és különös Kézainál az, a mit Sabaria-ról mond, hogy a velenceiek némelyek szerint innen származtak, hogy itt egykor longo-

nob = sero.

* *Szegfű Gyula*: Serviensek és familiarisok. 1912. 19, 25—37. Akadémiai Értekezések, Tört. XXIII. köt. 3. füz.).

bardok laktak s volt itt egyetem, *generalis schola* a földkerektség (minden) nemzete számára, mely iskolában kiválóan fejtegették a költői muzsákat, a bölseleti dogmákat és a káprázatokból eredő különféle tévedéseket (12). Az Árpádkorban okleveleink a clericus nevet használták a deák szó kifejezésére, az Anjoukorban pedig ugyanerre a *literatus* kifejezés divatos. Kézainál már jelentkezik ez a kifejezés, a mikor azt mondja, hogy Szent István király s úgyszintén fia Emrik is diák volt, vagyis elsajátította a diák műveltséget (erat enim B. rex Stephanus literatus... similiter et Emricus, 24). Megtaláljuk Kézainál a morvamezei csatából hozott legkiválóbb foglyok czimeként a *baro* kifejezést is (46). Ismétellen beszél Kézai hűbérekről, *pseudum*-okról, a miket szerinte bőségesen kaptak a jövevény urak, kis méretekben, de nagy számmal a serviensek és a várjobbágyok (61, 64, 67.). A jövevényekről szóló függelék végén cseh, lengyel, görög, besenyő, örmény és egyéb jövevény serviensek-et említ, a kik királyoktól és az ország egyéb uraitól hűbéreket kaptak s idővel a nemességet is elnyerték. Kézainak második függeléke csaknem teljesen elhibázott és a maga kései korára valló történeti okoskodás várjobbágyokról, udvarnokokról, condicionariusokról és az uhegekről. A várjobbágyokat egyenesen szegény nemeseknek mondja, holott e jobbágyok (ministri) eredetileg szolgák, szabadok (servi, libertini) és csak idővel álltak be közéjük jobbágyi vagyis tiszti állások elnyerése reményében szegény szabadok (liberi), kiket aztán az aranybullák korától kezdve lassankint elismertek nemeseknek.* A condicionariusok

¹ Erdélyi: Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben. 65-68. l. a ministerekről vagyis jobbágyokról; 59. l. az udvarnokokról; 77. l. az uheg-ekről. Ez utóbbiakról és velök kapcsolatban az wzegekről Melich nyelvtörténeti fejtegetést írt a Nyelvtudományi Közlemények 1913. évfolyamába (239. l.). Ebből elfogadhatjuk véglegesen az *ühügy*, *ühügy* kiejtést. Hogy ennek jelentését Melich még most nem tudja pontosan megállapítani, hát ez fölösleges okoskodás, mert hiszen korai biztos oklevéli adatunk (1135 kör. Pannonh. Rendtört. I. 595. l.) megadja e szó jelentését: «libertos, quos vulgo vhsy vocant», az *ühügy* jelentése tehát annyi, mint

12M.
kez d.

neve szintén korjellemző Kézainál, mert a jobbágyokon és udvarnokokon kívül eső *ürbéres néposztályok*nak ez a közös neve csak 1211-től kezdve, sőt jobbra csak a tatárjárás után lesz divatossa.*

Mindezek *Anonymusnál* vagy teljesen ismeretlenek, mint a banerium vagy banderium, a baro, a pheidum, a condicionarius, nem is szólva a litteratus névről, vagy pedig sokkal régi:sebb felfogással vannak említve, a mi lehetetlen, ha Anonymus Kézainak a kortársa. Ha Névtelenünk IV. Béla királynak lett volna a jegyzője, ki ránk maradt történeti munkáját oly időben írta meg, a mikor Béla király már régen nem élt (*quondam bone memorie* gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius): akkor Anonymus jóval IV. Béla halála után, talán csak 1275 táján írta volna meg a magyarok eredetét, honfoglalását és kalandozását, a mikor a női kegyenczek váltakozó párturalma teljes fölfordulást idézett elő Magyarországnak közállapotaiban. A társadalmi osztályok helyzete már előbb is homladozóban volt. Körülbelül akkor, a mikor néhai IV. Béla király jegyzője megszülethetett, az aranybulla létrehozatalában már oly felfogások érvényesültek, a melyek az ősi egyenlőség alapján

szabados. Az wzbeg-nek pedig *üzbég* alakban való oly megfejtése, mintha ez X—XI. századi cseh-morva menekülteket jelentene, egyáltalán nem illik bele Szent László II. törvényének összefüggésébe, mely a tulajdonjog helyreállítását célozza minden dologban, nevezetesen a *szökevény szolyák*, szökevény *polgárok vagy örök* (vár- és határörök) és szökevény *egyéb szabadosok* (= wzbeg = uhég) visszadása dolgában. A törvény megértése mellett csak ez a megoldás lehetséges. Nem muszáj okvetlenül minden régi szavunkat szláv értelmezéssel megfejtetni. A cseh-morva menekültek nálunk szabad vendégekként élhettek. Ezeket nem volt joga senkinek huszonnégy évre visszamenőleg visszakövetelni attól, a kihez önként csatlakoztak (adhserint). Ily visszakövetelés csak rabszolgákra és szabadosokra érhető, kik helyhez, illetőleg urokhöz kötve maradnak s az ő akarata nélkül el nem idegeníthetők. Az wzbeg sem mint a szabad menekültek, sem mint a szökevények közneve nem ad megfelelő értelmet az egyetlen idézhető törvényben, a hol más szökevények külön neveken szerepelnek.

* Religio, 1910. 4. 1.

követelték a serviensek számára a nobilesok jogait. IV. Béla királynak az a jegyzője, a ki ezt a sokáig uralkodó fejedelmet túlélte, még pedig nem is előregedve, az a jegyző egész életét, főleg azon időtől kezdve, a mikor már megfigyelhette a közállapotokat, benne töltötte abban a korban, abban a légkörben, a mely a servienst és várjobbágyot eredetileg elszegényedett nemesnek tartotta, a mely a királyt környező főurakat báróknak czimezte, sokat beszélt pheudumokról, stb. És Anonymus mindezekről mélységesen hallgat. Pedig tömérdek alkalma lett volna baneriumokról és Árpád sok földadományainál pheudumokról is beszélni, vagy legalább elejteni ezt a szót ott, a hol a jövevények betelepődését emlegeti.

De Anonymus egész más világban élt. Hallani III. Béla jegyzője is hallhatott már bárókról, baneriumokról, pheudumokról, de ezek még idegenek voltak a magyar ember előtt, nem úgy, mint Kézai korában. III. Béla jegyzője ilyesmiket nem keverhetett bele nemzete ősi multjába. Anonymus sem keverte bele még az idegen nemzetek multjába sem, sőt ő úgy képzelte, hogy a ladaméri herceget épp úgy «jobbágyok» veszik körül (11. f.), mint Árpád herceget.

Legyen szabad itt pontosan idéznem azokat a gyakorta ismétlődő kifejezéseket, a hogyan Anonymus a magyar vezért, duxot főembereivel együtt emlegeti:

- Almum ducem et suos *nobiles* (11),
 Arpad dux et sui *nobiles* . . . dux Arpad et omnes sui *primates* (17),
 dux . . . Arpad . . . *accepto suorum nobilium consilio* (19),
 duci Arpad et suis *primatibus* . . . duci Arpad et suis *yobagionibus* (22),
 dux et sui *nobiles* (30),
 dux et sui *principes* (31),
 fercula, pocula portabantur *duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis* . . . Et vivebant large ac splendide cum omnibus *hoepitibus* ad se venientibus (46),
 dux vero Arpad et sui *yobagiones* . . . dux vero Arpad *accepto iuramento*

primatum et militum Hungarie, filium suum Zultam ducem cum magno honore elevari fecit (52),
dux Zulta . . . accepit *iuramento suorum nobilium* et filium suum Tocsun fecit ducem . . . multi *hospites* confluebant . . . de terra Bular (57).

Az Anonymus munkájából vett fentebbi idézetekben mindenekelőtt megállapítjuk azt a már említett tényt, hogy a királyi jegyző történeti felfogásában a magyar fejedelem nemesei, primásai, jobbágyai, princepei tökéletesen egyjelentésű, egyértékű kifejezések. S főleg arra helyezük a súlyt, hogy itt a nemesek, a nobilisok is főembereket jelentenek. Anonymus felfogása e részben tökéletesen beleillik a XII. századi oklevelek stílusába, a melyben a legelőkelőbb tanukat ily közös nevekkkel czimezzik:

- 1137: assignatis testibus veritatis *nostris principibus*, quorum . . . nomina . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . palatinus comes . . . comes . . . *aliique quamplures ministri* (= iobagiones) *nostris*.
- 1146: huius *regni primates* . . . presentibus *nobilissimis regni testibus*,
- 1146: sub testimonio *procerum*,
- 1152: coram omnium *nobilium* (!) consentientibus, scilicet . . . archiepiscopo . . . bano . . . comite . . . curiali comite sic ordinavi,
- 1157: archiepiscopus . . . banus et comes palatinus . . . comes . . . curialis comes regis *et alii primates regni*,
- 1172: *eiusque (regis) primatibus* in presentia eiusdem regis existentibus, videlicet archiepiscopo . . . episcopo . . . palatino comite . . . curiali comite . . . comite . . . comite . . . comite predicti *regis iobagio*,
- 1173–85: comites isti . . . *et alii quamplures ministeriales regis* viciniore et remoti.*

A másik dolog, a mit Anonymus felfogásában különösen ki kell emelnünk, az a rangkülönbség, a mely a nobilisok és serviensek nagy áldomásán, a 46. fejezetben szembe-tűnő. Árpád hercegnek, vezérnek és nemeseinek arany edényekben szolgálják föl az ételeket és italokat, a ser-

* Pannonh. Rendtört. I. 596–599, 604, 603–605. 1.

*viensek*nek és parasztlóknak pedig ezüst edényekben. IV. Béla jegyzője, ki kiskorától fogva benne élt abban az országszerte hangzó és a királyi udvarnál is elfogadott fel-fogásban, hogy a *serviens* is *nobilis*, mert így volt ez már Szent István idejében, az a jegyző nem állíthatott fel köztük oly rangkülönbséget, a milyent az Attila városában lefolyt áldomáson Anonymus elképzelt.

Azok a *serviensek*, a kiket Anonymus említ, még sokkal közelebb állnak a Kálmánkori *civisek* közé letelepült vendégekhez és szabadokhoz, a Kálmánkori törvényekben jelzett állapothoz, mint azon nagyratörő, önérzetes *serviens* osztlályhoz, a mely a XIII. század törvényeiben elnyerte, sőt IV. Béla és fiainak harczaiban kivívta a nemesekkel való egyenlőséget.

Hogy itt világosan lássunk, állítsuk egymásmellé Anonymus legrokonabb adatait:

ab Hungu omnes sui (sc. Arpad ducis) *militēs vocati sunt Hunguari* (13).
40. —

Oluptulma... castrum construxit... Camarun... *ad servitium cuius castrī tam de populo secum ducto, quam etiam a duce acquisito duas partes condonavit* (15).

Borsu... *collecta multitudine rusticorum iuxta fluvium Buldua castrum construxit*... Borsod (18).

Zobolsu... *congregacione facta civium, fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur. Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui nunc civiles vocantur. Et dimissis ibi militibus sub quodam nobilissimo milite nomine Eculsu se longius ire preparaverunt... castrum (Tosu... Saruuar)... militibus plenum dimiserunt* (21).

Et statim *congregata multitudine civium in vertice unius altioris montis castrum fortissimum construxit... castrum Borsu* (34).

...ad fluvium Wag... omnia castra... ceperunt... et *ordinatis custodibus castrorum iverunt usque ad fluvium Moroa. Et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum usque ad Borcnam et usque ad Saruuar* (37).

Ethe filius Oundu *congregata multitudine Sclavorum fecit... castrum fortissimum de terra... Surungrad... castrum* (40).

[Anonymus korának a történettudománya tehát olyképpen reconstruálta a legrégebb magyar várak keletkezését, hogy az egyes vidékek honfoglaló hőse szabad magyar vitézeivel megjelent a várépítésre legalkalmasabb helyeken s miután tisztársai is helyeselték a terep megválasztását, összegyűjtött sok parasztot, civist vagyis polgárt, tótot, nagy árkot ásatott, fölépítette az erős várat, földvárat; e vár szolgálataira odaajándékozta a magával hozott és a magyar fejedelemtől kapott nép kétharmadát, vagy az illető föld népéből rendelt sokat a várhoz servienssé, a kiket most civiliseknek mondanak; végül megtöltötte a várat vitézekkel, várőrökkel s az ország szélén levő gyepüket megerősítette.

Szó van itt a vitézekről (militēs), mint mezei hadakról, aztán mint várőrökről (custodes castrorum 37.). Árpád vezérei voltak azok, a kiket Anonymus szerint Hungvárról (Ungvár) mind «hungvári»-nak neveztek el. E vitézek mind szabad magyarok voltak, a miből az következne, hogy szabad magyarok voltak a várőrök is. A másik érdekesség itt az, hogy Anonymus ismerte a várőr nevet. Nemcsak határőrök voltak tehát az Árpádkorban, hanem várőrök is, latinul custodes confiniorum és custodes castrorum. Ezt constatalni kell, Tagányival szemben. Arra a királyi jegyző mindenestre hiteles tanu, hogy a custodes castrorum nevet ismerték a magyarországi diákságban, s ebből bizton következtelhetjük, hogy ezt a diákul leírt nevet magyarul várőröknek mondták.*

* Magyar Nyelv. 1913, 101. l. *Tagányi* velem szemben hangsúlyozza, hogy «csakis egyes-egyedül a határőröket hívják az oklevelek és helynevek *örök*nek, strázsáknak, ellenben a várszolgákat soha ! sem *örök*nek, sem *várőrök*nek.» A várőr nevet én nem a várszolgákra (castrenses) alkalmaztam, hanem a *civis* és *civilis* nevű eredetileg egységes néposztályra. Erre utalt az ország XI. századi törvényeinek számos helye, főleg azok, a hol a *civis* nyilvánvalóan a várakban tartózkodó katonaságot jelenti, a melynek magyar neve is háromszor adva van Szent László III. törvényében (1, 2.). Itt csupán az *ewri*, *ewrii* és *ewrek* vagy *ewri* és *eurek* = *örök*, *örök* adnak helyes olvasást, nem pedig a turci, turi és ewnek. A Turóczy-codexben a *turci*, *turi* írás nyilvánvalóan helytelenül cserélte föl az

A várőrök már úgy tunket föl Anonymus korában, mint szabad emberek. Már megvolt itt is az az elmélet, a melyet Kézainál látunk, hogy t. i. a várjobbágyok eredetileg szegény magyar nemesek. Anonymus ugyan nem emliti a *várjobbágyokat*, de alig lehet kétség az iránt, hogy a hon-

eredeti *e* betüt *t*-vel s az *i* betüt *c*-vel; az Hosvay-codex másolója pedig az *ewnek* szóban hibásan írt *n*-et *r* helyett. Az *ewnek* szót nagyon rosszul kapták föl történettelődsaink a pannonhalmi udvarnok-szabályzatra támaszkodva (Pannonh. Rendtört. I. 679, 791. l. 1226. 1240. 21.), a melyben egy éppen megfordított szó, az *eneu*, közös szántást, közmunkát jelent. Ezzel hozták összefüggésbe az *inas* szót és az *ewnek* nevű szolgálakat, mint *ineket* (?). Logikusan biztos következtetés folyik Szent László III. l. törvényczikkelyéből, a mely szerint a király követe elment minden civitásban, várba s mindenütt összehívatta azoknak száznagyait és tíznagyait, a kiket közönségesen öröknek mondanak. Hát nem voltak ezek várőrök? civisek minden civitásban? — *Tagányi* még azt is kemény pontokba kategorikus imperativusokba szedi, hogy a határőrök soha határszéli várakat nem őriztek, hogy a határvédelem régibb a váraknál, hogy a várőrökre nem is lehetett volna rábízni a határvédelmet, hogy a határőrök kiváltságokat élvező szabad emberek voltak, hogy ég és föld nem különböznek jobban, mint a hogyan a határőrök különböztek a várőröktől, a kiket Tagányi civilis, castrensis névvel magyarul várszolgáknak nevezget. Kénytelen vagyok ezen szertelen állításoknak az egész vonalon minden pontban ellenmondani. A várőrök éppen úgy, mint a határőrök eredetileg szabadosok, de később a várőrök és a határőrök közé is telepedtek szabadok és vendégek, vagy letelepültek a határszéleken épp úgy, mint az üresebb belső részekben is egész szabad népesoportok. A honfoglaláskor itt talált várak, a melyek később is ispáni székhelyek, legalább oly régiek, mint a határvédelem (Tört. Szemle 1913. 349. l.). A határőrök szintén ispánok alatt élnek a végeken (in confinio, in marchia). Ha a törvény az állatcsempészésben részes határört szabadságvesztéssel vagyis szolgálással, szolgálásra való eladással fenyegeti, föltéve, hogy szegénysége miatt a törvényszegők szokásos birságát, az 55 pensát vagy tinót nem bírja megfizetni (Sz. László II. 17. III. 15), ez nem annyit jelent, hogy a határőr szabad ember, mert hiszen a szabados embereknek is van bizonyos fokú libertas-uk és vagyonuk, marhájuk, sőt a törvények néha rabszolga marhájáról és eladásáról is szólnak. (Sz. István II. 26., Sz. László II. 11., l. zsinat 63.). A szabados emberre nagy büntetés volt, ha újra rabszolgává tették, eladták.

foglaláskori új várakban hagyott vitézek, ezek az állítólagos szabad magyarok, sőt nemesek nem egyebek, mint az 1200 körüli várjobbágyok képzelt ősei. Az aranybulla szabadságmozgalmas korának oklevelei sok, akkor divatos történeti elméletet vetnek fölszínre, különösen a várjobbágyok szabadságának különböző fokairól. A XI. századi törvények világánál látjuk, hogy a jobbágyok, latinul ministerek, éppen ezen nevékből s a ministerek, ministerialisok külföldi helyzetéből következően * nem egyebek, mint szabados tisztek, tágabb értelemben családjukra és rokonságukra is kiterjedő jelentésben: tiszti osztály, a kikből kinevezik a fegyveres szabadosok száznagyait, tiznagyait s általában az udvari és várakbeli tiszti állásokat betöltik. Igen érthető, hogy ezen eredetileg szolgálai, szabados tiszti osztály tagjai közé korán beállottak elszegényedett szabad magyarok és külföldről jött vendégek is, hogy tiszti állásokhoz juthassanak.

A várjobbágyoknak vagyis tiszteknek alárendelt fegyveres szabadosok voltak a XI. századi törvényekben úgynevezett milesek vagy civisek. Ezek a milesek szabadosok, mert csak egy bizonyos szolgálattal, a katonáskodással tartoznak uroknak s el nem idegeníthetők uroktól, a ki visszakövetelheti a szökevény milest (Sz. István II. 23). Ilyen milese lehet minden birtokosnak, minden úrnak (Sz. István II. 21.), s vannak milesei a királynak, az ő ispánjainak parancsa alatt, mint olyanok, kiket a királytól elidegeníteni — természetesen az ő adománya nélkül — nem szabad (Sz. Ist. II. 6.). Ugyanezen mileseknek, a mennyiben civitast, várat őriznek, ispánjuk királyi várában hetenkint váltakozva helyőrségi szolgálatot végeznek, civis, várőr vagy egyszerűen őr, később németesen burger, burgar, purgar, polgár a nevek. A civis név ily értelemben, a várispán vitézeinek nevéként előfordul már Sz. István törvényében (II. 7.) és gyakorivá lesz Szent László s Kálmán törvényeiben. Minden várban laknak örök országszerte, nemcsak a hatá-

* V. ö. *Szegfü Gyula*: Servienssek és familiarisok. 10—11. l.

rokon. Mikor a tolvajokat országszerte, minden faluban, hivatalból tüzesvasítéttel (iudicium ferri candentis) nyomozták, akkor a király követei bejárták az összes várakat, összes civitasokat és ott először az örök tisztjeit kérdezték ki, aztán magukat az öröket is kivallatták és tizenkint tüzesvasítéttel kipróbálták az iránt, hogy nincs-e köztük tolvaj (Szent László II. 1.). Hogy ezen várörök vagyis diákul civisek nem szabad emberek, következik abból, hogy tisztjeik is ministerek, ministerialisok, tehát eredetileg szolgák; de következik abból is, hogy a zavaros időkben, I. András király és Béla herceg trónviszályában, háborújában (1060) s az azóta megszökött szolgákkal és szabadosokkal (wehwg, wzbeg) együtt országszerte visszakövetelték a civiseket, az öröket is. Ez világosan rámutat arra, hogy a civisek épp úgy, mint általában a milesek (Sz. Istv. II. 6, 23), uraságuk tulajdonaként elidegeníthetlenség, vagyis uraságuk akarata nélkül sem maguk el nem távozhatnak, sem más uraság be nem fogadhatja őket. Ebből megdönthetetlenül következik, hogy a civisek a XI. században nem szabad emberek, hanem a szolganem szabados csoportjához tartoznak.¹

Kálmán törvényeiben a civis és civilis fölelerélve változtatja egymást. E két szó oly viszonyban van egymással, mint a minister és ministerialis, servus és servicialis, magyarul, mint a polgár és polgári, jobbágy és jobbágyi, szolgálta és szolgálai. Ezt bizonyítani akarom Kálmán I. törvényének 35. és 45. cikkelyéből:

<p>Si quis hospitum accola <i>civium</i> cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie <i>civilium</i> expeditionem faciat, aut VII (Turóczy-codexben</p>	<p><i>Ha valamely vendég, mint a civisek telepese köztük lakik, az vagy teljessze a civilesek hadjáratait² vagy vagonának (civisektől kapott</i></p>
--	---

¹ Ezt erősen kell hangsúlyoznunk *Hómannal és Tagányival* szemben. Tört. Szemle 1913. 324—354, 510—541. I. Tagányi itt Szent István és Kálmán vagyoni jogi törvényeit is félreérti. V. ö. *Erdélyi: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon.* (Magyar Kultúra 1913.)

² Megjegyzendő, hogy a királynak, illetőleg országának telje-

helyesen VIII) denarios solvat.

De *civilibus hebdomadariis* VIII denarios precipimus colligi, inter quos scilicet quis liber non a rege, sed ab ipsis (Tur. cod. ipsius) *civibus*;

si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et *servitia stipendiaria* suppeditabant, IV denarios persolvant.

földjének, egy civisteleknek *feléért*, (a másik feléért pedig fizessen négy dénárt), *vagy fizessen* (az egész civistelek használatáért) 8 dénárt.

A *hetes civilesektől* 8 dénárt *szedetünk*, *i. e. azoktól, a kik közt valamely szabad ember nem a királytól, hanem maguktól a civilesektől* (a király civileseitől, vannak letelepítve); *

ha pedig oly *szabadok* (ezek a civilesek közé települtek), *a kik a határakon áthaladó királynak lovakat, társzekereket és katonai szolgálásokat szoktak nyújtani*, (azok éppen úgy, mint a civilesek közé telepedett s a civilesek katonai terhében osztozó vendégek vagyonuk egyik feléért ne fizessenek bért, hanem csak a másik feléért) *fizessenek 4 dénárt*.

A Kálmán-féle fentelbi törvényekből itt főképpen azt emelem ki, hogy a *civisek* közt lakó idegen, más nemzeti-ségű vendég, vagy szabad magyar, mint szabad telepes, a civis-föld haszonélvezetéért fizetendő nyolcz dénárt felerészen leszolgálhatja azzal, ha osztozik a civilesek katonai terheiben, a *civilisek hadjáratában*. Minden józan logika

sített lovas szolgálat, a lovas követség is, egy hadjárat kötelezettségnek számítatik. Kálmán I. 36. pro una via exercituali deputetur.

* Ez a kiegészítés a törvény rokon rendelkezéseinek összefüggő megértéséből folyik. A hiányzó állítmány nem lehet az, hogy «vannak *főlszabadítva*», mert először is a civilesek maguk is szabadok, ők tehát nem tehetnek senkit liberré, szabad emberré; másodsor a főlszabadítás a szolgát nem liberré teszi, hanem rendszeren csak szabadossá, libertus vagy libertinusá. Ezen a ponton hiábavaló *Tagányi* és *Hóman* minden ellenkező okoskodása.

ebből csak azt a következtetést vonhatja le, hogy *civis* = *civilis*. Mert nem lehet föltenni, hogy a civisek vagyis a várak milesei, ezek a szabados katonák, várőrök, a maguk katonai szolgálatát, a hadjáratot átháríthassák egy még alsóbbrendű néposztályra, a milyeneknek Tagányi és Hóman a civiliseket képzeli.

Van igazság Illés Józsefnek azon vádjában, hogy tudósaink eddig a XIII. század adatainak segítségével akarták megismerni Szent István vármegyéjének lényegét, szervezetét. Ez ellen Tagányi tiltakozik ugyan, de, mikor nagy buzgalommal meg akarja mutatni, hogy a XI. század törvényeiből nagyon tartalmasan meg lehet rajzolni a Szent István-kori vármegye állapotát, szervezetét, a mint ezt már magam is megtettem «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» cz. munkámmal, a későbbi források, elméletek szándékos és lehető teljes mellőzésével, sajnos, ugyanakkor nem tud szabadulni azon elfogultságából, a melyet korábbi teoriáiban már megszeretett, de voltaképpen századokkal későbbi forrásokból szívott magába.

A gyepükre egy krónikásunk sem hívta föl annyira a figyelmet, mint Anonymus. Ugyanez a forrás egyebekben is erősen hathatott Tagányira. Nevezetesen a miket Tagányi a *civis* és *civilis* különbségéről elgondol és visszalántál a XI. századba, az körülbelül Anonymus korában és könyvében alakult ki 1200 táján. Azokban az idézetekben, a melyeket föntebb Anonymus munkájából röviden kiírtam, feltűnő lehet, hogy a *civilisnek* már egészen más a jelentése, mint a XI. században, s hogy ez különbözik a *civis* jelentésétől.

Anonymus felfogásában, kora viszonyaihoz mérten, a *civis* már maga sem igazi katona, hanem régi katonai eredetéből kifolyóan több szabadságot élvező paraszt, mint a milyen volt a várnép, a várnak szolgáló *civilis*. Ezt a helyzetet érezzük ki abból, a mit Anonymus a várak építésénél róluk elmond. Azt mondja t. i., hogy a vár építése előtt összehívta a vezér a civiseket, majd megint hogy összehívta a parasztok sokaságát s ismét hogy összehívta a tótok

sokaságát és aztán ásatta meg az árkokat, építtette föl a várat, a földvárat. Miért hívta össze e civiseket, parasztokat, tótokat a vezér, körülvéve mileseitől, a kikből őrséggel tölti meg majd a kész várat? Kétséggkívül azért, hogy ők végezzék a földmunkát és a várépítést.

A XI. századi civilis expeditio tehát 1200 körül már csak vár körüli közmunka alakjában jelentkezik. A várak régi őrei, civisei a várak falvaiban szétszóródva, hosszas békeidőkben katonailag nem gyakorolva, épp úgy elparasztosodtak és elszoktak eredeti szolgálatuktól, mint a hogy a pannonhalmi apátság XIII. századi sütőinél, szakácsainál, szücsseinél s általában összes iparosainál, kik a falvakban tömegesen együtt laktak, látni való volt és érezni kellett, hogy nem értenek mesterségükhöz, s hogy pl. az a szakács, a ki az uraság konyháján egy egész év alatt csak egy hónapot tölt, máskülönben pedig falujában szánt, vet, arat, uraságánál legföllebb konyhai szolga lehet, de nem szakács.* Ilyen katonák lettek a falusi civisek is. Helyettök a várakban a korábbi tisztek, jobbbágyok ivadéakai fejlődtek igazi lovas vitézekké, várjobbágyokká, míg a falusi civisek adtak a hadjáratához fogatokat, társzekereket, útvágókat, várjavító munkásokat.

A civisek nevét civilis alakban fölvetették azok a várszolgák, a kiket Anonymus szerint a honfoglaló vezérek a váraknak ajándékoztak a föld népéből, vagy a saját szolgáljaikból. Ezeket a civilis servienseket talán meg lehet különböztetni azoktól a serviensektől, a kik Árpád táborában mulattak Attila városánál a fejedelemmel és nemeseivel, tehát mintegy a sereghöz tartoztak. Igaz, hogy a serviensek a parasztokkal külön étkeztek és ittak ezüst edényekből, poharakból. A parasztok társasága itt, a seregnél talán a civiseket jelenti s ebben a társaságban a civilisek, akár mint a civisek földjére települt szabadok és vendégek ivadéakai, akár mint civisek nyomába törekvő későbbi szolgák elfogadhatók volnának.

¹ Erdélyi L.: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. 15. l.
Történeti Szemle. III.

De az is lehetséges, hogy *civis* és *civilis* 1200 körül sem különbözik egymástól lényegesen, csak kezd egymástól a két név elválni, s Anonymus keresi ennek a honfoglaláskori eredetét. A *civis* mindinkább városi polgárrá lesz, a régi falusi *civisen* pedig rajta marad a *civilis* név. A *civilis* földön egykor letelepült vendég és szabad magyar ivadéka egyrészt összevegyült a *civilisekkel* és fölvévén a királyi *serviens* nevet, szolgai viszonyban tűnt föl a várral szemben; másrészt megőrizte egykori szabadsága tudatát s ennek elismerését követelte az aranybullában, sőt kivívta annak elismerését, hogy a királyi *serviensek* részét teszik a nemességnek. S mialatt a *serviensek* megnemesedése végbe ment, ugyanazon korszakban lassankint nyoma vész a falusi *civilisnek* és *civisnek* is, úgy hogy Kézainak már eszébe sem jutnak a várak egykori falusi *civisei* és *civilisei*.

Anonymusnál a magyar hadak előtt nem banériumokat visznek, hanem *exilumokat* az alpári csatában (39), Bolgárfehérvárnál (Belgrád 41), Barancsnál és Veszprém elfoglalása előtt (45, 48).

Mielőtt befejezném Anonymus kora társadalmi viszonyainak fejtegetését, nem mehetek el szó nélkül a sokszor tárgyalt *vérszerződés* mellett. Nekem itt főképpen az ötlík fel, hogy Árpád a *vérszerződést* csupán a hét főszemélylyel köti. Ezek kikötik, hogy ők és fiaik soha a fejedelem tanácsából ki ne zárassanak. Ilyesmire az aranybullák korában már senki sem gondolt volna. Ekkor már nem is emlegettek principális személyeket, hanem bárókat. A fejedelem tanácsából annyira nem zárták ki őket, hogy már a *serviensekből* megszaporított köznemesség képviselőjét is kötelezték a megjelenésre (1267. 8).

A királyi jegyző annyi optimizmussal írja krónikáját, hogy bizonyára nem akarta éreztetni a *vérszerződés* megszegését, kivált a fejedelem részéről. Az az idő pedig, a mikor csak a princepsok jártak a király tanácsába, az a XIII. század elejéig tartott.

A *vérszerződés* 4-ik pontja, hogy ha a főszemélyek valamelyik ivadéka hűtlen lenne a fejedelem személyéhez és

viszályt szítva közte és rokonai közt, akkor a bűnösnek vére ontassék, úgy tűnik föl, mint az aradi véres nap igazolása II. Béla családjának uralma alatt, az ő hasonlónevű ivadékának jegyzőjétől a honfoglalás koráig régiesítve.

A vérszerződés 5-ik pontjában levő anathema egyrészt benne volt már Szent István (II. 51, 53) és Kálmán törvényeiben (II. 6), másrészt szóban foroghatott a királyok koronázásakor esküjökben. Zulta és Taksony fejedelemmé avatása (52, 57 f.) atyjok életében nagyon szépen igazolta azt a feltűnő cselekedetet, hogy Imre király egészen kis fiát királylyá koronáztatta, éppen akkor, a mikor Anonymus krónikája készült. Érdekes, hogy Anonymus, Zulta és Taksony felavatásánál nem a fejedelem esküjét, hanem a nemesek, a főemberek és vitézek esküjét örökítette meg.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.